

'Vrouwelijke filosofen' door Carolien Ceton



Met *'Vrouwelijke filosofen. Een historisch overzicht'* zijn voor het eerst wereldwijd vrouwen die een vorm van filosofie bedreven, bijeengebracht voor het Nederlandse taalgebied. Meer dan zestig auteurs bespreken binnen vijf delen (De Oudheid, De Middeleeuwen, De Renaissance, De vroegmoderne tijd, De negentiende eeuw, en De twintigste eeuw en verder) vrouwelijke denkers van wie de meesten de geïnteresseerde leek waarschijnlijk nog volslagen onbekend zullen zijn.

Wat het boek meteen al zo boeiend maakt is dat herhaaldelijk een link wordt gelegd naar de grote mannelijke denkers uit de Oudheid, waardoor het begrip van de lezer aangenaam verruimd wordt. Er zijn aardige details, zoals de vermelding van Cicero's dochter *Tullia*, die zijn lieveling was en intelligent, maar voor wie een opleiding er toch niet in zat.

Zoals alle delen begint het eerste deel met een inleiding, waarin onder meer verwezen wordt naar de Chinese filosofie ten tijde van de Europese Oudheid. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan *Aspasia van Milete* (5^e eeuw voor onze jaartelling). Haar gedachtegoed is beschreven door Plutarchus (1^e eeuw). En de Oude Komedie, een politiek-satirische revue, gaf ook een beeld van haar. Later figureerde ze nog als personage in de zogenaamde Socratische dialogen. Verrassend is het portret van *Hipparchia* (circa 300 voor onze jaartelling) in het volgende hoofdstuk: zij maakte deel uit van de school van de cynici, en kwam op voor de gelijkwaardigheid van alle mensen: rijk en arm, mannen en vrouwen, vrije mensen en slaven. De Chinese *Ban Zhao* (48-118) wordt geportretteerd als auteur van het eerste morele tractaat over vrouwen, *Geboden voor mijn dochters*. Het leven en denken van *Macrima de Jongere* (327-379) tenslotte is opgetekend door haar broer. Zij leefde in een religieuze gemeenschap waarin naastenliefde en gebed centraal stonden, en ze beschouwde de ziel als organiserend principe: omdat de menselijke ziel naar God verwijst, verlangt ze naar het goede en het goddelijke.

Het deel over de Middeleeuwen sluit goed aan bij bovenstaande religieuze levenswijze. Er komen veel mystica's naar voren, waarbij de Brabantse *Hadewijch* en de Duitse *Hildegard van Bingen* niet ontbreken. Filosofisch denken en mystiek gingen in deze periode vaak samen.

In het derde deel, het tijdvak van de Renaissance, komt de vraag 'Hebben vrouwen een renaissance gehad?' ter sprake. Het blijkt nota bene Burckhardt te zijn, en niet de recente vrouwelijke historici hierover, die vond dat sekse er niet toe deed als het ging om literaire, filologische en artistieke werken. In deze tijd wordt door vrouwen nog steeds een kloosterleven gecombineerd met humanistische geleerdheid; een voorbeeld is *Laura Cereta* (1469-1499), die zowel uitblonk in brieven als in redevoeringen en schotschriften. De eerste essayiste die schreef over onderwijs, opvoeding en vrouwenemancipatie was *Marie le Jars de Gournay* (1565-1645). Zij verzorgde ook de uitgave van Montaigne's *Essais* na zijn dood, en was een van de eersten die de waarde en het belang inzag van vrije, kritische reflectie.

In de 17^e eeuw, die in het overzicht gerekend wordt tot de vroegmoderne tijd, ontbrandt een ware strijd tussen voor- en tegenstanders van de vrouwelijke geleerdheid. Een advocaat wees op 'een groot voorbeeld van onze tijd', te weten 'die beroemde jongedame, *Mademoiselle Marie Anne de Schurman Holondoise*'. Deze Nederlandse, die debatteerde over de vrouwenkwestie in het Latijn, Frans en Engels, genoot Europese bekendheid. En zij was zeker geen uitzondering: er waren tientallen geleerde vrouwen, meestal behorend tot de aristocratie of de hogere burgerij. Moliere maakte hen belachelijk in zijn satirische toneelstuk *Les Femmes Savantes* (1672). Overigens wees van Schurman het cartesische dualisme af, omdat het afbreuk deed aan de eenheid van kennis en gevoel. Opnieuw zien we hier hoe vrouwelijke filosofen de voornaamste mannelijke 'corrigeren'. Onbekende en bekende namen als *Christina van Sweden*, *Belle van Zuylen* en *Mary Wollstonecraft*, verdienen in dit overzicht ieder een apart hoofdstuk.

De meeste grote namen van de 19^e eeuw zijn verbonden met politieke, inclusief feministische bewegingen: *Germaine De Stael*, *Olive Schreiner*, *Emma Goldmann* en *Rosa Luxemburg*, gevolgd door individualisten als *Lou Andreas-Salomé*, die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de theorie van het narcisme in de psychoanalyse, waarop vrouwelijke analytici en filosofen in de 20^e eeuw zouden voortbouwen.

Mijn globale indruk van dit overzicht tot dusver is dat de vrouwen geen opleiding kregen zoals hun mannelijke tegenhangers, hetgeen meestal betekende dat hun denken een andere vorm kreeg. De verdienste van haar denken is ook dat het niet absolutistisch was, maar verbindend. Verschillende filosofes erkenden de hiërarchie van rede en emotie niet, die vaak onreflecteerd uitgangspunt was. Pas met het moderne tijdvak, in het laatste deel, komt er verandering in: ze worden bijna allemaal wetenschappers (hetgeen overigens niet betekende dat men hen niet dwarszat). Emotie, lichamelijke en verbeelding krijgen dan ook een eigen plaats. Iemand als *Edith Stein* (1891-1942) benoemde empathie als basis voor intersubjectiviteit. *Atanasijevic* (1894-1981) is wel de pionier van de feministische filosofie genoemd. Zij opteerde voor praktische wijsheid die steun bood aan de ziel, in plaats van voor 'elitaire conceptuele analyses.' Ze was een Joegoslavische filosofe met oog voor de verbinding tussen denken en voelen.

Susan Langer zal veel lezers eveneens onbekend zijn, en ten onrechte. Zij zag menselijke ervaringen als symboliseringsprocessen, waarin het niet gaat om impulsies alleen, er wordt altijd naar iets verwezen, bijvoorbeeld in de vorm van mythen, poëzie, dromen, rituelen, religie of kunst. Zij vatte kunst op als kennis (cognitief expressief). In de bespreking wordt een interessant veld opengelegd, veel aantrekkelijker - voor vrouwelijke lezers? - dan dat van Van den Braembussche in zijn *Denken over kunst* (1994; 2007). Het werk van *Hannah Arendt* heeft wel meer bekendheid, maar ook hier zijn nieuwe elementen te vinden, zoals dat de mens steeds opnieuw kan beginnen (amor mundi) en een 'recht op rechten' heeft - haar denkwijze wint hier aan betekenis voor de gewone lezer. Het hoofdstuk over *Simone de Beauvoir* is eveneens heel helder: zij verwierp een abstracte 'filosofie van de Verlichting, die uitgaande van de universele rede, de concrete identiteiten van mensen ontkent of weigert, en die een politiek van assimilatie voorstaat die de specifieke gesitueerdheid van mensen niet in aanmerking neemt.' Voor degene die deze frase nog te abstract vindt: hoe dikwijls hoor je nu (VVD) politici niet zeggen: 'dat moet je niet willen'.

Iris Murdoch, behalve filosofe ook auteur van talrijke romans, achtte het onderscheid tussen feit en waarde van de analytische filosofie niet houdbaar. Zij vatte 'de idee van het Goede' op als metafoor van een streven. De bekende *Martha Nussbaum* is zeer schatplichtig aan haar. En tevens aan *Anscombe*, die zich mengde in concrete debatten over oorlog,

moord en euthanasie, en Harry S. Truman, die besloot de atoombom op Japan te gooien, een massamoordenaar noemde.

Volgens de Hongaarse *Agnes Heller* kunnen alleen individuen, geen groepen, een authentieke filosofie ontwikkelen. En het Goede is voor haar niet af te leiden uit een categorische imperatief (Kant), maar is te vinden bij 'wat goede mensen al doen en denken'. Authenticiteit houdt voor haar in dat ieder zijn/haar 'genetische erfenis omwerkt tot een passende culturele vorm.' De klassieke filosofie noemt zij 'een bron om uit te putten' en 'om een eigen verhouding toe te bepalen'.

Ten slotte verklaart *Werewere Liking* dat er geen sprake kan zijn van maatschappelijke veranderingen zonder psychologische en spirituele transformatie. Ze is tegen literatuur als politiek middel om kritiek uit te oefenen. De personages in onder andere *Als Jaspis en koraal* lijden aan vervreemding, gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel en algehele apathie. Na vier eeuwen van kolonisatie is de Afrikaanse identiteit, creativiteit en dynamiek kwijtgeraakt. Likings voorstel is om kennis te nemen van wat verloren is gegaan: de eigenheid van Afrikaanse cultuur in al haar diversiteit, om een nieuwe visie op de Afrikaanse wereld te ontwikkelen, een persoonlijke identiteit of een plaats in de gemeenschap of kosmos.

Verder krijgen *Carry van Bruggen, Maria Zambrano, Ayn Rand, Luce Irigaray, Susan Sontag, Leila Ahmed, Julia Kristeva, Gloria Evangelina Anzaldua, Chantal Mouffe, Donna Haraway, Werewere Liking, Nkiru Uwechia Nzegwu, Saba Mahmood* en niet te vergeten *Judith Butler* ieder een hoofdstuk. Het is een selectie die door de redactie is gemaakt op grond van advies van nationale en internationale deskundigen en die geenszins 'compleet' probeert te zijn. Compleetheid is ook het enige dat dit boek mist, en zelfs dat niet eens, want dit vrouwelijk/ feministisch verhaal had niet langer moeten zijn. Samenwerking tussen redactie en auteurs heeft een bewonderingswaardig coherent geheel opgeleverd; alle delen sluiten aan op elkaar. Verder zijn de teksten, nogmaals, helder en verrassend geschreven. Vaak heb ik in deze recensie formuleringen overgenomen omdat ik, veelal door onvoldoende bekendheid met een filosofe's werk, het niet anders, laat staan kort had kunnen zeggen. Ik vind het een verzorgd en inspirerend boek, omdat elk detail ertoe doet en het aanzet werk van die minder bekende filosofen te gaan lezen.

Uitgever Atlas Contact, 2012

Pagina's 520

Redactie Carolien Ceton, samen met I.v.d. Burg, A. Halsema, V. Vasterling en K. Vintges

ISBN 978 9045 007 687

Recensie door Maud, oktober 2013

'Tussen de bedrijven' door Virginia Woolf



Voor het eerst is *Between the Acts*, de laatste 'roman' van Virginia Woolf - waaraan zij tot kort voor haar zelfverkozen dood gewerkt heeft - in Nederlandse vertaling verschenen. 'Tussen de bedrijven' is vertaald door Erwin Mortier en ook voorzien van inleiding en annotaties. Je vraagt je als lezer in spanning af: Wat heeft zij ons met haar laatste roman - reeds bij de drukker - willen zeggen voordat zij op 28 maart 1941 de rivier de Ouse in liep met, het is al zo vaak gezegd, stenen in haar jas?

In Woolf's eigen *Dagboeken* (deel V) is te lezen hoe ze aanvankelijk met veel plezier aan de toneelteksten schreef voor de opvoering die in het boek centraal staat, en hoe ze op het laatst het geheel 'silly and trivial' vond; een schommeling in waardering die ze na elk boek wel doormaakte.

Op het omslag prijkt de uitnodigende blurb van de New York Times: "*Tussen de bedrijven* is een van haar meest toegankelijke boeken." Mijn eerste indruk is echter een andere: ondanks inleiding en aantekeningen van Mortier is er veel wat me ontgaat in de tekst van het opgevoerde stuk, waarin de Britse (culturele) geschiedenis in scènes voorbijkomt.

Uit een klein literatuuronderzoek blijkt dat deze vorm van pageant-play (een traditioneel historisch schouwspel in Engeland) door meer modernisten in het interbellum werd gebruikt. Het was eerst een van de oer-genres binnen de Engelse literatuur, een folk gebeuren waaruit zich meerdere literaire vormen hebben ontwikkeld; in haar moderne vorm na 1905 gebruikt door professionele theatermakers, met special effects en een zeer grote cast. De pageant was verbonden met de revival van het imperialistisch vertoon.

De pageant in de roman van Woolf is op de meest uiteenlopende wijzen geïnterpreteerd; van een uiterst duistere satire tot

consequente ideologiekritiek. Ik voel uiteindelijk het meest voor de opvatting dat Miss La Trobe, de maakster van de voorstelling, geenszins een patriottisch standpunt inneemt, maar Engeland juist bekritiseert. In die zin kun je zeggen dat er met het theaterstuk sprake is van satire van Woolf.

In heel haar werk wemelt het van de breuken en discontinuïteiten, maar nergens zijn de interrupties zo alomtegenwoordig als in *Tussen de bedrijven*. De enige handeling buiten de opvoering bestaat uit het te laat komen van de bezoekers, hun opmerkingen wanneer geconfronteerd met een leeg toneel, een tikje ordinaire gaste als gangmaakster, de vrouw des huizes die een introduce alle kamers laat zien, de irritatie van meneer Giles over dit spektakel terwijl Europa op springen staat, en de ambivalente gedachten en gevoelens waarmee zijn vrouw, de jonge Isa, hem beziet, 'de vader van mijn kinderen'. Ze moeten eerst met elkaar vechten alvorens elkaar te kunnen liefhebben.

De ambivalentie van gevoelens is misschien wel het belangrijkste gegeven in deze roman. De erkenning van zowel haat als liefde op het niveau van het individu, maar ook die van de menselijke neiging tot destructie en oorlogsgeweld, waardoor Woolf de Europese beschaving in haar geheel zag bedreigd. Met de titel *Tussen de bedrijven* verwijst Woolf naar het interbellum als naar een tijd van korte onderbreking tussen de 1e en 2e Wereldoorlog als allesbepaalde negatieve krachten. Na het lezen van haar laatste roman en haar *Dagboeken* ('het leven heeft geen echo meer'), heb ik zelfs de indruk dat het uitbreken van een nieuwe Wereldoorlog haar fataal is geworden.

Between the Acts, uitgegeven kort na haar dood in 1941 door Leonard Woolf, blijkt voor mij uiteindelijk een interessant boek, maar vooral als je er veel omheen leest of gelezen hebt. Voor de lezer zeg ik er echter bij dat mijn oordeel over het boek wellicht zeer persoonlijk is: ik houd tenslotte ook niet zo van *Orlando*.

Uitgeverij	De Bezige Bij, 2013
Pagina's	224
Vertaald	uit het Engels door Erwin Mortier (<i>Between the acts</i>)
ISBN	978 9023 476 962

Recensie door Maud, september 2013